

MUTATVÁNY A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE C. KÉZIKÖNYVBŐL

JANUS PANNONIUS

A Hunyadiak korában meggyökeresedett és Vitéz János episztola-gyűjteményével már humanista opuszt is felmutató humanista literatúránk legnagyobb alakja Janus Pannonius. Ő az első nagy magyar lírikus, a hazai latin nyelvű humanista poézis megteremtője.*

1434. augusztus 29-én született a dél-szlavóniai Csezmicén tehetősebb horvát kismemesi családból. Atyját még hétéves korában elvesztette. 13 éves koráig anyja, Vitéz Borbála nevelte és taníttatta, azzal a céllal, hogy a papi pályán találja meg szerencséjét. A tehetségesnek mutatkozó gyermeket nagybátyja, Vitéz János Itáliába küldte továbbtanulni. A kor egyik leghíresebb humanista iskolamesterének, Guarino de Veronának ferrarai konviktusába, illetve iskolájába került. Itt nyolc, egész életére, világnézetére és költészetére döntő esztendőket töltött. S nemcsak a korabeli vezető értelmiségi pályához szükséges praktikus humanista műveltséget sajátította el, hanem gyerekfejjel humanista poétává is érett. Mestere természetesen propagálta tehetséges tanítványa költői zsengeit, s így a Guarino-iskola ifjú növendékének neve és művei közismertté váltak az észak-itáliai humanista körökben.

Középfokú tanulmányainak elvégzése után elhagyta Ferrarát és négy éven át kánon- és római jogot hallgatott a padovai egyetemen. Padova, Velence egyetemi városa még inkább tágította szellemi látóhatárát. Sokszor megfordult Velencében, s a nagy hatalmú Vitéz János unokaöccsét szívesen látták a gazdag, művelt patríciusi körökben. Sőt, a jónevű költő tollát is felhasználták politikai és egyéni céljaik propagálására.

1458-ban megszerezte a doktori kalapot, s az ezután szokásos itáliai körúttal befejezte olaszországi tartózkodását és hazatért Magyarországra, hol épp ekkoriban nagy változások történtek: Hunyadi János fia került a magyar

* E tanulmány Janus Pannonius műveinek Teleki Sámuel-féle kiadása alapján (Utrecht 1784) és a teljes Janus-szakeredelmek ismeretében készült. E gazdag szakirodalomból valójában az alábbiakat használtam fel:

HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius. Pécs 1931. — HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1944.² 75—103. — FENICZY GYÖRGY: Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete. Bp. 1943. — GERÉZDI RABÁN: Janus Pannonius. It 1950. 11—30. — Uő.: Bevezetés J. P. Válogatott versei c. kötethez. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 5—30.

trónra. Mátyás trónra segítésében Vitéz János is közreműködött, s érdemei jutalmául ő lett az ifjú király mindenható kancellárja. A 24 éves, kiváló humanista felkészültségű unokaöccsének hazai pályafutását tehát a legjobb előjelek mellett indíthatta el. Janus a királyi kancelláriára került, s alig háromnegyed év múlva megkapva a pécsi püspökséget, az ország főfeudálisai sorába emelkedett. Jogi tudását királyi személynökként kamatoztatta, majd az ifjú királyné kancellárja lett, s nagybátyja mellett a legbefolyásosabb udvari emberek közé számított.

Beilleszkedése a hazai környezetbe mégsem volt zökkenésmentes. Közel 12 esztendeig élt Itáliában, hol a legfejlettebb polgári műveltséget szívta magába, s mint mestere, Guarino megfogalmazta: „erkölceiben olasz” lett. Szellemileg nem találta helyét a feudális Magyarországon, s mély nosztalgiát érzett a művelt olasz városi környezet és kultúra után, melynek talaján korai költészete kivirágzott. Mátyás udvara ekkor még nem volt az a fejlett reneszánsz udvar, amellyé csak a hetvenes években, főleg Beatrix ideérkezése után vált. Alig akadt egy-két közel egyenrangú szellemi társ, s hiányzott a megértő közönség, amely a humanista poézist értékelte, igényelte, illetve a humanista poétát újabb és újabb alkotásra ösztönözte volna. Ehhez járult még korán kezdődött betegeskedése, fel-fellobbanó tüdőbaja is.

Itthon mint költő és mint művelt humanista Tomiban érezte magát. Kezdetben az új élmények hatása alatt tovább írogatott, de ezek lankadtával egyre gyérültek versei. A budai udvari élet szellemi szegényessége miatt nem nőhetett olyan típusú udvari költővé, mint amilyen minden kisebb itáliai fejedelem udvarában nem is egy akadt.

Életének újabb fordulópontja az 1465-ik évi itáliai követjárása volt. Mátyás követeként Velencében és Rómában tárgyalta a török elleni segély ügyében. A diplomáciai tárgyalások mellett felújította hajdani kapcsolatait olasz barátaival, sőt újakat kötött és híres humanistákat látogatott meg. II. Pál pápával jóváhagyatta a pozsonyi egyetem tervezetét, könyveket, kéziratokat vásárolt a Korvina és maga számára. Megismerkedett az ekkor divatos újplatonista filozófiával, az irodalom műveléséhez új kedvet, új ösztönzést, újabb perspektívákat kapott. Száz tervvel, friss munkakedvvel tért meg útjáról.

S épp e követjáráson követhetett el valamely súlyosabb hibát, mellyel Mátyás király vele szemben tanúsított jóindulatát eljátszotta. Ennek jeleként a pécsinél jóval gazdagabb és jelentősebb váradi püspökséget, amely Vitéz János esztergomi érsekké tételével megüresedett, már nem ő kapta meg. Ekkor még nem lett teljesen kegyvesztett, de korábbi hatalmát és befolyását többé nem tudta visszaszerezni. A becsvágyó reneszánsz püspök háttérbe szorítását nehezen tűrte. Belső válságát még jobban elmélyítette súlyosbodó betegsége. Gyakorta vonult vissza püspöki székhelyére, hol irodalommal és filozófiai stúdiumokkal foglalkozott. Az újplatonizmusban találta meg azt az ideológiát, illetve valláspótlékot, amely úgy-ahogy kielégíthette, megnyugtathatta testi

és lelki elesettségében. Ezek a számára nehéz esztendők voltak irodalmi munkásságának legjelentősebb, termékeny évei. Plotinoszt, Homéroszt és Plutarkhoszt fordította görögből. Sötétnek érzett jelenéből egykori dicsőségének tájaira menekült, megalkotva a Guarino-panegyricus végső redakcióját. Önmaga elől azonban nem tudott elmenekülni, s elégiáiban, amelyekben önmagáról vallott, olyan magaslatra emelkedett, hová emelkedni csak a nagy költőnek adatik meg.

Életének ez a költőileg legjelentékenyebb szakasza alig négy esztendőt (1465—1468) ölelt magába. 1468 utánról már csak néhány kisebb verset ismerünk tőle. A humanista költő tehát elhallgatott, nem volt több mondanivalója. Annál aktívabbá vált mint vérig sértett nagyfeudális. Ő és nagybátyja még inkább háttérbe szorultak. Mikor Mátyás csehországi háborúi miatt nagy adót vetett ki a főpapokra, Vitéz jövedelmei egy részét is lefoglalta, Janust pedig szlavón bánágától megfosztotta, a feudális nagyurakkal összeesküvést szöttek, s a lengyel király fiát, Kázmért hívták meg — 1471-ben — a magyar trónra. Mátyás a veszélyes összeesküvést, melybe a főurak és főpapok legtöbbször be volt szervezve, mesteri taktikázással felszámolta. 1472 februárjában elfogatta Vitézt, majd kemény feltételek mellett kiegyezett vele. Janus, aki állítólag az összeesküvés fő szervezője volt, nem kért kegyelmet, inkább az önkéntes száműzetést választotta. Itáliába akart menekülni. De nem jutott tovább a Zágráb melletti Medvenicénél, ott megbetegedett, és meghalt 1472. március 27-én.

Csupán 38 évet élt, mégis nagyszabású és sokrétű életmű maradt utána: több száz epigramma, két könyvnyi elégia, terjedelmes panegyricusok, episztolák, vers- és prózai fordítások. Életműve úttörő jelentőségű. Ennek maga is tudatában volt, büszkén vallotta, hogy ő hozta elsőnek a fagyos Duna mellé „a szent Helikon zöldkoszorús szűzeit”, azaz a polgári foganású reneszánsz-humanista latin poézist. Hasonlóképpen vélekedtek kortársai, valamint utókor. Például halála után egy századdal így fogalmazta meg jelentőségét Heltai Gáspár: „kinek mása ő előtte nem volt Magyarországra, kiváltképpen az versek szörzésbe”. S ez a megállapítás ma is megállja a helyét, legfeljebb azzal egészíthetjük ki, hogy a humanista latin „versek szörzésbe” a hazai utódok közül később sem múlta felül senki.

Irodalmi munkássága merőben új volt a XV. századi feudális Magyarországon: ideológiailag és művészileg különbözött az itt művelt, aránylag fejlett latin, illetve a jóval fejletlenebb magyar nyelvű irodalom termékeitől. Emezek mind személytelenebb és nagyrészt vallásos mondanivalójukkal, mind pedig elmaradott, hagyományos stíljükkel a feudális középkort idézték. Az itáliai polgári ideológián és műveltségen felnőtt, izig-vérig humanista értelmiségi Janus költészete, mely mindvégig magán viselte a ferrarai Guarino-iskola stigmáit, szembefordult a feudális középkorral, és minden rostjában világi. Jellemző, hogy vallásos verset egyet sem írt, egyházelleneset már szép számmal.

Emberi és költői hitvallása: „Nézz körül és ne feledd, hogy hű fia légy a jelennek!” Ez a jelen a saját erejének, tehetségének, függetlenségének tudatára ébredt reneszánsz ember, polgár jelene. Költészetének középpontjában nem is a feudális isten és másvilág áll, hanem az ember és az őt környező, életét széppé, boldoggá tenni tartozó e-világ. A kor kezdetleges természettudományos ismeretei miatt az isten még nem volt teljesen kikapcsolható a humanista értelmiségek tudatából sem, de a perifériára szorult, a tételes vallás helyébe pedig az ezoterikus újplatonista filozófia lépett. Ez az új, kora legjobb humanista értelmiségeit átható reneszánsz világnézet, -érzés és -látás adja Janus életművének ideológiai töltetét.

Janusszal nálunk eladdig ismeretlen, új típusú költő jelentkezett teljes humanista fegyverzetben: a tudatos és öntudatos alkotóegyéniség, ki egyéni érzéseit, gondolatait fontosnak, közérdekűnek tartja, s akinek az irodalmi alkotás már nem személytelen, mondhatni mellékes familiárisi ténykedés, hanem hivatás, benső személyes ügy is. Vele akarja megörökíteni, halhatatlanná tenni nemcsak mások, nemcsak a hazája, hanem a saját nevét is. Alkotás és alkotója összeforrtak, elszakíthatatlanok egymástól. Poeta doctus, ki műveit állandóan javítja, tökéletesíti. És sorsukat sem bízta a vak véletlenre: kötetekbe gyűjti, lemásoltatja, és mecénásának vagy barátainak elküldve terjeszti. S az alkotás már olyannyira életszükségletté finomult, hogy ha nincs kinek, akkor is ír: „Írok a Múzsáknak, s magamért dalolok!” Középkori költő a Múzsáknak és magának egy betűt le nem írt.

Az ő alkotásaival jelent meg irodalmunkban a reneszánsz tematika: az egyén, a magánember testi és lelki problémáival; a családi összetartozás érzése: az édesanya iránti szeretet; a családnál szélesebb közösség: a haza; a hazai táj, az ember átlelkesítette természet, és a humanista értelmiségi legnagyobb élménye és ihletforrása: a kultúra, a tudomány, a művészet és főképp a költészet kultusza.

Ezt az újszerű tartalmat új, a humanista poétika megszabta módon és formákba öntötte. Mindezt még a ferrarai iskolában kapta készen. Az iskolás humanista poétika saroktétele az imitatio volt, a csodált ókor íróinak, mű- és versformáinak, nyelvi, stilisztikai tökélyének és sajátságainak utánzása. Janus ennek a tipikusan értelmiségi, tudós poézisnek volt első magyarországi képviselője. Költészetének nyelve a kései császárkori irodalomból táplálkozott humanista latin. Az általa művelt költői műfajok is innét eredtek, így az epigramma, az elégia, a panegyricus stb. S velük együtt a klasszikus időmértékes verselés különböző fajtái.

Költői életműve három, egymással összefüggő, de mégis élesen elhatárolható korszakra tagolódik: a ferrarai (1447—1454), a padovai (1454—1457) és a hazai (1458—1472) korszakára. Emberi és költői fejlődésének egy-egy sajátos szakaszát zárja magába mindegyik, s ezt híven jellemzik az egyes korszakokon belül leggyakrabban használt költői műfajok.

Költészetének bölcsője Guarino da Verona sok jónévű humanista poétát felnevelő ferrarai iskolája volt. Itt, a latin és a görög nyelv tanulása kapcsán sajátította el a humanista poétika és poézis alapelemeit és gyakorlatát, mégpedig oly eredménnyel, hogy 15–16 éves korára neves humanista költőként tisztelték. Guarino iskolájában megtanulta és művelte az akkor divatos humanista költői műfajok mindegyikét, mégis a kamaszévek emberré érlelő korszakában fő műfaja az epigramma volt, s maradandót is e nemben alkotott. Korai elégiái, melyekből hiányzik a lírai elmélyültség és mondanivaló, közepeszerű retorikus versgyakorlatok. Nem sokkal különbek ezeknél az 1450–54 között írt nagyobb lélegzetű epikai művei: a certamenek, panegyricusok, epithalamumok és politikai propagandaversek sem.

A humanistáktól felújított epigramma eléggé tágan értelmezett műfaj volt, magába foglalt, mint nevének etimológiája is jelzi, minden feliratra alkalmas, rövidebb költeményt. Általában három fő válfaját művelték: a szatirikus, az erotikus és az ún. monumentális, azaz dicsőítő epigramma válfajt. Mindegyik művelésénél valamelyik görög vagy római szerző epigrammái szolgáltak követendő mintául. A fiatal Janus ezen a kitaposott ösvényen haladt, és mind a három válfajban szinte ontotta az epigrammákat. Az első kettőben kiemelkedő eredménnyel, a harmadikban már kevésbé sikeresen.

Az értelmileg túlfajlett és ennek reakciójaként érzelmi fejlődésében elmaradt csodagyerek a legracionálisabb költői műfajban, az epigrammában megtalálta belső és külső élményeinek adekvát művészi kifejezési formáját és eszközét. S a követendő mintát is a római epigrammák nagymesterében, Martialisan, kihez így írt: „a versírásban vetélytársad lettem”, és „ha kölcsönadnád nékem lelkedet, hidd el, magamból is hozzáteszek majd” (Ep. I. 241.). Ebben is egyedülálló: a korabeli humanisták Martialist mintául nemigen választották.

Szatirikus, csipkelődő epigrammainak élményanyagát nagyrészt a ferrarai iskola és konviktus adta. Janus szeme a közvetlen környezetében felmerült apróságokon akadt fenn, melyek egy kis közösség életében nem is látszanak apróságoknak. Diáksínyek, ugratások, kislejű, vörös hajú, fölényeskedő vagy hazug társak, irodalmi vetélkedések, perpatvarok, vagy egy-egy esemény, mint például mikor Guarino egyik fia cselédlányuk fejét elcsavarta — adták az alkalmat, hozták a témát és a figurákat. Néhány telibe találó, éles és élcés disztichonnal örökítette meg őket a kárvallottak bosszantására, társai mulattatására, de ugyanakkor humanista irodalmi igényvel és igényességgel szélesebb olvasóközönségre is számítva. Feltűnik ezekben nem mindennapi jellemző és tömörítő készsége, a kicsiségekben a lényegeset és a tipikusát meglátó szeme, és a látottakat hajszálnyi pontossággal, ötletesen, sziporkázva rögzítő stílusa és a latin nyelv virtuóz kezelése. Ezek a képességei emelik kora legjobb humanista epigramma-költői közé.

Jellemzésül vegyük példának a Gryllus-ra írt epigrammáját:

Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevelkedtem
 Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
 Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban,
 Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.

A Gryllus csúfnévvel — mely tücsköt, malacot, illetve különféle állatokból összetákolt szörnyet jelent — és ezzel az epigrammával egyik patricius származású olasz diáktársának vág vissza, ki őt durva, műveletlen barbárnak csúfolta. A „barbár” szóban töményen benne foglaltatik az olasz polgár vélt magasabbrendűségének tudata a szerinte betolakodott, megtűrt idegennel, „hegyentúli”-val szemben. Janus ott fogja meg az ellenfelet, ahol az támad, és ott üt rajta, ahol az annak legjobban fáj. Szerkesztési módja: az epigramma első három sora az előkészítés, a tények előadása ártatlan képpel, nem is sejtetve a támadó szándékot, majd az utolsó sorban jó a váratlan fordulat, a kegyelemdőfésnek beillő csattanó. A csattanó — mint többi epigrammaiban — itt is egy többértelmű szójátékra épül. A szuka (a latinban: lupa, nőstényfarkas) egyrészt céloz Gryllus olasz származására, a Róma alapítóit, Romulust és Remust szoptató nőstényfarkasra, másrészt utcanőt, szajhát jelent.

Egy-egy hálásabb téma kapcsán nem elégszik meg egy epigrammával, hanem az ókori szerzők, főként Martialis példájára tárgyát szellemesen és nagy ötletességgel több oldalról közelíti és világítja meg, epigramma-sorozatokat ír. E nemben a legnevezetesebb az a kitűnően megkomponált epigrammafűzére, melyet az 1450-ik évi jubileumi szentévnék szentelt.

Ezt V. Miklós pápa hirdette meg kiürült kincstárának és megtépázott tekintélyének helyreállítására. A szentévek fő vonzereje az volt, hogy az akkor Rómába zarándokló hívő könnyített feltételek mellett nyerhette el a „teljes búcsút”: az addig elkövetett bűneiért járó másvilági büntetés elengedését. A felhívás Európa-szerte nagy visszhangra talált, s az Itáliában fel-felcsapó pestisek ellenére százazrek tolongtak Rómába, s velük tódult a pénz is. A befolyt pénzekből V. Miklós pápa csupán a firenzei Medici-bankházba százezer aranyforintot helyezett el kamatra. Az olasz polgárok is megszedték magukat, kiváltképp a kocsmárosok.

A felvilágosult humanisták nem jó szemmel nézték ezt az egyszerű hívők hiszékenységre és zsebére számító szentévet, s különvéleményüknek hangot is adtak. Köztük a 16 esztendő Janus is. Mondanivalóját hét epigrammából összefűzött ciklusba sűríti.

A vezére-pigramma nyitánya egészen himnikus, mintegy a búcsúsok világnézetével azonosult: 1450 esztendeje, hogy az örök Atya szent Fia a Szűztől megszületett . . . Már az ájtatosságot mímelő sorokban is megbúvik egy másik értelem, mely a zarándokokat tizedelő pestisre utal:

Most közelebb van az üdv, feljutnod könnyű a mennybe,
A hitvány földről, tárva mi nagy kapu van.

S íme a Tajo és a Don közti földekről tódul a nép, alig férnek el az országutakon.
E jámborkodó bevezetésre jó a csattanó, a költő állásfoglalása, melyet egy
szójáték még inkább kiélez:

Vak hite által e nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt.
Ám bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.

A ciklus második darabjában a külföldi búcsújárókhöz fordul: „Mért
töritek magatok gazdaggá tenni a taljánt? Hát a hazájában senki sem üdvözül-
e?” A körképből nem maradnak ki a kocsmárosok sem, kik a pápa után leg-
többet „nyertek”! Négy gunyoros epigrammával éneklí ki őket: legfőbb
vágya a kocsmárosság, hisz ha a szentév még egy évig tart, valamennyi oly
gazdag lesz, mint Firenze híres bankárja, Cosimo Medici. Cinkos iróniával
teszi még hozzá: most van a szent idő, jól használják ki, mert soká lesz a
következő jubileum.

A ciklus-szerkesztésnél is az egyes epigrammaiban használt technikát
alkalmazza: a záró epigrammára hagyva a leglényegesebb mondanivalóját
s a döntő csattanót. A jubileumi ciklus utolsó darabját barátjához, Galeotto
Marzióhoz címezte, aki humanista létére beállt a búcsúsok közé, s ezzel közös
eszményeiket megcsúfolta:

Költő létedre, ó, miért, miért
hogy cserbenhagytad Parnasszusnak ormát
és felszerelve bottal és iszákkal
zarándokolsz Rómába Marzióm?
Külföldiek hiszékeny csőcseléke,
az agyrémektől rettegő tömeg,
az álszent had csak hadd csinálja ezt.
Te valljad azt, mit vallott hajdanán
Protagoras, a bölcseszű tudós,
Theodorus, ki nem hitt istenekben,
s az élvezetnek atyja, Epikur,
ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín.
De hogyha tán alázat szállt szivedbe,
s lecsüngő fejjel vonz a búcsújárás,
mindazt hiszed, mit predikál naponta
s magas szószékéről alárikácsol
Albert páter s a szószátyár Roberto,
vénesszonyoknak könnyeit vadászva:
hát akkor mondj búcsút a Múza-hadnak,

törd össze lantodat; Phoebus dalát
 bizd Vulkánnak kovácspörölyszavára!
 Mert hívó ember költő nem lehet!

(Kigúnyolja Galeotto zarándoklását —
 Geréb László fordítása.)

A döntő mondanivalót előkészítő epigrammák célzatával még egy középkori egyházi reformer is egyetérthetett, látszólag nem a vallást támadják, csak a visszaéléseket: Krisztus földi helytartója pénzért árulja a földöntúli örök üdvösséget, mint a kocsmárosok a borukat. Ezek után még nagyobb hatású a befejező darab, mely a középkor vallásos ideológiáját gyökerében támadja és tagadja. A vallás már csak a vénasszonyoknak való, a hiszékeny, „agyrémeektől rettegő tömeg”-nek, melyet a humanista értelmiségi lenézett. A pápa és az egyház szolgálatában ágáló, a tömegeket félrevezető szerzeteseket pedig mélységesen megvetette. A két név szerint említett híres franciskánus népszónokok voltak, az itáliai vallásos reakció vezető emberei, a humanizmus és a humanisták közismert ellenségei. Alberto Berdini da Sarziano Janus mesterét, Guarinót is meghurcolta szabadelvű tanai miatt. Roberto Caracciolo da Lecce egy húron pendült vele. S most a pápa megbízásából mindketten Rómában prédikálnak a zarándokok tízezreinek. Az újkor embere, a humanista már nem hiszi azt, amit ezek magas szószékeikről alárikácsolnak, hanem azt tartja és hirdeti, amit az antik ateista filozófusok tanítottak, mint például Theodorus, „ki nem hitt istenekben”. Erkölcsei zsinórmértékét sem a keresztény etika szabja meg, hanem Epikuros, „ki azt tanítja: legfőbb rossz a kín”. S ez a tan szöges ellentétben áll a keresztény siralomvölgy-konceptióval, mely szerint a legfőbb jó a kín, mert a szenvedéssel érdemelhető ki a túlvilági örök boldogság. A kegyeskedő hangon indított ciklus utolsó sora visszaperel a himnikus nyitányra, az egész ciklus értelmét összegezve: „Hívó ember költő [azaz humanista] nem lehet!”

Hasonló kvalitásokat árul el erotikus epigrammaiban is, melyek mennyiségileg is vetekszenek a szatirikus nemben írottakkal. Ezekben a XV. század megváltozott, humanista erkölcsi felfogása tükröződik. Mintája itt — Martialis mellett — Antonio Beccadelli, ki 1426-ban tette közzé hírhedett Hermaphroditus-át, melyet a hivatalos egyház elítélt. Irodalmi mintái elsősorban stiláris megoldásokra adtak példát és felbátorították, az élményanyagot a ferrarai diákélet nyújtotta. Maga is kamasz volt, és diáktársai, barátai a Guarino konviktusában vele összezárt, hasonló korú és hasonló vágyakkal telített kamaszok. Erotikus epigrammaiban e kamasz társaság lefojtott, majd ki-ki-robbanó erotikáját, vágyait, beszédmódját, egész atmoszféráját örökítette meg a humanista költészet irodalmi eszközeivel és nemcsak tartalmilag, hanem stilárisan is kamasz fintorral: fölényesen, friss szabadszájúsággal és csípős szellemességgel.

Ő a világ első kamasz költője, ki — tizenhetedik születésnapjára írt epigrammájában — forrongó önmagát és magán keresztül a kamasz fiú testi és szellemi öntudatra ébredését versbe rögzítette (Életkoráról. Ep. I. 332.). Nyers szókimondás, az apró részletekben megnyilatkozó tárgyiasság, másrészt sejtetések, obszcén utalások, két-, sőt egyértelmű szójátékok, megjátszott ál-szentség, illetve frivolitás és a meglepő fordulatokra, groteszk túlzásokra épített költői technika jellemzik erotikáit. Tömörek, kerekék, raffinált irodalmi igényvel kiszámítottak, ugyanakkor az olvasóra cinkosan kacsintó, pajzán kamasz-humorról telítettek.

Hová cipeltek cimboráim, hová? — játssza meg az ártatlan ügyefogyottat. Csak nem a fertelmes bordélyházba? S miután rendre leírta az ott tapasztaltakat, kezdi el újra a sopánkodást: becsaptatok, azt mondtátok, hogy sétálni visztek; megálljatok csirkefogók, „ezt megtudja ma még Guarino tőlem”. Választott versformája is, a hendekasyllabus, mely gyors ritmusával kitűnően érzékelteti e kirándulás izgalmas voltát. (Ep. I. 263.) A groteszk, harsány diák-humorra talán a legjellemzőbb a Lucia leányasszonyhoz címzett epigrammaciklus egyik darabja: Igaztalanul vádolsz, nem éntőlem tudták meg a szomszédok és az egész város, hogy nálad voltam. Koromsötét volt, senki sem láthatott meg. S nem is az én hangom árult el, hanem a tiéd: az öllekezés izgalmasában, mint egy mozsárágyú vagy mint az égzengés, akkorákat dörogtettél... (Ep. I.) Az irodalmi paródia eszközeit is szívesen használta. Például egy bizonyos Orsolya titkos bájainak megörökítéséhez a középkorban szentnek tisztelt Vergilius Aeneise híres hatodik énekének alvilág-leírásából kölcsönözte a fordulatokat és a színeket (Ep. I.).

Erotikus epigrammáinak egy része szintén ciklusokba van elrendezve. A legsikerültebb, legtöbb leleménnyel kivitelezett ciklusa az az öt epigrammából álló füzér, melyben Linus atya „ördögüzésének” állít emléket (Ep. I. 315—319.). „Szent Ferenc szigorú szerzetének tagja” és „az üdvösséget adó ige hirdetője” a fiúkat szerette, s ezt a ténykedését — állítólag — ördögüzésnek minősítette. Janus ezt a poént ragadja meg és variálja el nem apadó ötletességgel, s közben az imádságot, a böjtöt, a gyónást is elég vaskosan ki-figurázza.

Mennyiségileg jelentékeny csoportot alkotnak az ún. monumentális epigrammái is. Ezek rövidebb dicsőítő, hálálkodó költemények, sírversek stb. Az ezeknél követett mintái a Planudes-féle görög antológia, Martialis és Statius. Tárgyuk miatt érdekeltőbb közülük Ferrara fejedelmének, Leonellónak epítáfiuma, s a mecénásához, Marcellóhoz, valamint a Guarino családra írt epigrammák. Művészileg messze alatta maradnak a másfajúaknak, szokványos humanista sablonokból összerótt rutinmunkák, ritkán csillan fel bennük Janus sziporkázó szelleme.

Korai versei közül friss líraiságával messze kiugrik a Búcsú Váradtól (Ep. II. 5.). A humanista felfogás szerint ez is az epigrammák közé tartozik,

— mai fogalmaink szerint azonban nem: líraibb, dalszerűbb az epigrammánál.

Az Itáliából — 1451 elején — vakációra hazatért diák szabadsága egy részét Váradon töltötte, hol ekkor kapott kanonoki javadalmat. Örömet tetézte, hogy nagybátyja Budára hívatta. Szánon vágott neki a télnek, s humanista propemticonnal („útravaló”, búcsúzkodó vers) búcsúzott Szent László városától. E búcsúzás — aligha túlozunk — az első, magyar földön született humanista költői remekmű.

A vers hét, refrénnel erős keretbe zárt strófa. A hét strófa: hét felvillanó kép. Az első három a téli pompába öltött Várad környékének rajza. Pár odavetett vonás — és él a táj, mert a költő örömeinek türelmetlen lázában a tájat is öröme részesévé gazdagítja. A további három a tulajdonképpeni búcsúzás Várad hírességeitől: a hévforrásoktól, Vitéz János könyvtárától és a nevezetes királysobroktól. Mind megannyi fontos, az egykorú Váradra jellemző, köz tudatban élt ismertetőjegy, az olvasóban a szeretett város képét, képzetét, lényegét idézik. A befejező strófa — könyörgés Várad patrónusához, a jobbjaival bárdot emelő, hős lovagkirályhoz — méltóképpen zárja le a felvillantott képek sorát és fogja össze töretlen lírai egységre.

E propemticon tudós humanista munka: kiforrott mesterségbeli fogásokkal, rafinált műgonddal készült. A finom, zárt kompozíció ellentétéként a hendekasyllabus gyors, pattogó üteme és az indulást sürgető, türelmetlen refrén kitűnően érzékelteti a „boldog” Váradtól búcsúzó, de gondolatban már előre, Budára rohanó Janus izgatott, az utazás lázában égő lelkivilágát. S alig érződik rajta a tudós poézis: egyszerű, könnyed és természetes. A refrén — Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk! — Martialistól való, de a vers olvastakor ki gondol Martialisra vagy a versbe hímzett klasszikus reminiscenciákra. Persze, az egykorú tudós olvasó nagyon is gondolt! Fölösen csak egy helyütt tömött ezekkel, és ott — Vitéz bibliothekájáról lévén szó — mindez stílszerű és helyénvaló.

A friss havon sikló szánból a téli tájra és a gyorsan tovatűnő Váradra vetett futó pillantását a szívéből csordult, ifjúi optimizmus ötvözte tavasziasan derűssé. E táj, e város — költője lelkén keresztül — máig él. S a magyar tájnak, a magyar városnak sokáig kellett várakoznia, míg hozzá mérhető énekese támadt.

Az ifjúkori epigrammák Janus itáliai költészetének csúcspontját jelentik. Az önmagát, a világot és a reneszánsz kultúrát felfedező kamasz bátran, megalkuvás nélkül, kora humanista művészi szintjén adta vissza, fejezte ki forrongó önmagát, belső és külső élményeit az epigramma görbetükrével. Epigrammaírói virágkora az 1449—1452 közti esztendőök voltak, s ezek közül is a legtermékenyebb az 1450-ik év.

A kamaszkorból kilábolva epigrammaíró kedve lelohadt, termése megcsappant, minőségileg is visszaesett. A fiatal váradi kanonok már túlnőtt a

ferrarai konviktus keretein, s a közélet, az itáliai politikai csatározások színterére lépett. Korábbi kedvence műfaját kinőtt ruhának érezte, gyermeki játéknak minősítette, s a felnőtt férfi írói becsvágya a humanista közvélemény által súlyosabbnak, magasabb rendűnek ítélte, eposzigényű panegyricus műfajban akart nagyot, halhatatlanságra méltót alkotni.

A panegyricus eredetileg a hanyatló római császárkor vezető irodalmi műfaja volt, a retorikus prózában írt antik biográfia, illetve enkomion verses változata: egy-egy élő közéleti személyiség politikai tendenciák vezette, alakította dicsőítése, mértéktelen felmagasztalása. A humanista írókra a legnevesebb panegyricus-költő, Claudius Claudianus művei hatottak leginkább. Janus is őt választotta mintájának.

A panegyricus-műfajt ugyanaz a szükséglet támasztotta fel antik sírjából, mint a humanista történetírást. Ez az olasz városok, illetve fejedelmek egymás elleni harcában szellemi fegyverül szolgált, egy-egy város vezető osztálya a „külföldnek” szánt várostörténeteiben saját érdekeit, politikájának igazolását a múltba is visszavetítve érvényesítette, hogy ezzel is befolyásolja, irányítsa a közvéleményt. Hasonló célból íródtak a panegyricusok is, bár ezek közvetlenül nem a vezető réteg, hanem egy-egy közülük tartozott személy propagandáját, egyéni céljait és aspirációit voltak hivatva szolgálni.

A humanista nagyepikát reprezentáló panegyricus műfaj nem mondható a legrokonszenvesebbek: keretein belül kétes hatalmi és klikkérdekek képviselői, fejedelmek, bankárok, gazdag patrícius-polgárok, talmi nagyságok és kalandorok nőttek antik félistenekké. S mint ilyen, reménytelenül korhoz kötött s legtöbb példányában ízléstelen. Az epigrammaíró Janus az egész műfajra kiterjeszhető érvénnyel támadja egyik vetélytársa panegyricusát: „Hangyából elefántot ekképp hamisítanak a költők, Hangyakarok cipelik náluk a mennykövet is”. (Ep. I. 214.) „Tudd meg mind locsogás ez, olyan költők fecsegése, Kiknek az éhség volt ihlete, semmi egyéb”. (Ep. I. 213.)

Janus ihlete nem az éhség volt, e nemű alkotásai mégsem sokkal különbek. Első próbálkozásai még a ferrarai évekből valók. Guarino „királyi ajándékot” kapott Lodovico Conzaga mantovai fejedelemtől, viszonzásul — 1451-ben — dicsőítő éneket íratott neves költőtanítványával. 1452-ben a mester pártfogói közé tartozott Giacomo Antonio Marcello velencei patrícius biztatta fel Anjou René nápolyi trónkövetelő restaurációs törekvéseinek irodalmi propagandájára, kinek Marcello politikai ágense volt. Ennek egyik terméke az Itáliában tartózkodó III. Frigyes császárhoz intézett propagandavers, a *Pro pacanda Italia*. . . A másik a trónkövetelő életét, tetteit megéneklő és a restaurációs törekvéseket beharangozó René-panegyricus. E korai, kisebb arányú, iskolás panegyricusok közé tartozik a velencei patrícius-humanista, Francesco Barbaro leányának esküvőjére írt *epithalamium* is (1453), melyben a Barbarocsalád és az egykori Guarino-tanítvány Francesco dicséretét zengi.

Az első próbálkozások, melyek közül a legterjedelmesebb René-panegyricus sem több 500 hexameternél, mintegy előgyakorlatul szolgáltak a XV. század humanista felfogása szerinti nagy művekhez: a 2923 sornyi Marcello-panegyricushoz, illetve a legharmonikusabb nemű alkotáshoz, a Guarinodicsénekhez (1109 sor).

A Marcello-panegyricust 1456—1458 között Padovában írta, hol akkor jogot hallgatott. Hőse, Giacomo Antonio Marcello a Velence fennhatósága alatt álló város podestája, polgármestere volt. Ismeretségük azonban régebbi keletű: a nagy műveltségű humanista költő és mecénás Janus tehetségének első méltányló, felkarolói közé tartozott, irodalmi műveket is rendelt nála. Janus ezek teljesítése mellett egész sor epigrammát írt hozzá, sőt Marcello olasz nyelvű szerelmes verseiből is többet lefordított latinra. A panegyricus létrejöttének tulajdonképpeni oka, illetve célzata Marcello rehabilitálása volt a velencei közvélemény előtt. Ő ugyanis a második milánói háború idején kegyvesztett lett: mint a velencei hadsereg gazdasági és politikai biztosa árulás gyanúja miatt börtönbe került, honnét csak nehezen tudott kiszabadulni. S ennek következményeként a Velencében szépen indult karrierje is megtört.

Janus a teljes Claudianus-i panegyricus-apparátust mozgósítja mecénása érdekében. Mint egyéb panegyricusaiban, e propagandaversében is mind szerkezetileg, mind formailag híven követi a műfaj szabályait, hiánytalanul felhasználja toposzait. Ennek értelmében a személyesebb hangot megütő prefáció után a tárgyalást jó messziről kezdi. A hőse kortárs, tehát először a jelenkor nagyságát kiadósan méltatja. Ezt hazájának, Itáliának, illetve városának, Velencének dicsérete követi. Majd családjára tér át, s itt az apa áll a középpontban. Az ő felmagasztalása kisebb, miniatűr panegyricussá kerekedik ki, hisz az apában kivirágzott, felülmúlhatatlan erényeket öröklő a fiú, kiből ezek a tökély legfelső fokára emelkednek. S csak most lép színre a hős: csodás, nagy jövőt ígérő előjelek között megszületik. Már gyermekkorában tanújelét adja nem mindennapi képességeinek, melyek aztán a férfikorban kulminálnak: ekkor fejti ki mindenki számára áldás thozó köz- és magánéleti tevékenységét, ekkor mutatja meg a maga teljességében erkölcsi magasabbrendűségét, jellem-szilárdságát, lángeszét, hadvezérségre termettségét stb. S mindezt nemcsak a barátok, hanem az istenek és az ellenségek elismerő tiszteletétől, csodálatától is övezve.

A propagandacélzatnak megfelelően a férfikor jeles tettei közül a milánói háborúban véghezvittek elbeszélése adja a panegyricus gerincét. Részletesen tárgyalatnak e háború eseményei, a középpontban természetesen Marcellóval. Eszerint a velenceiek összes győzelmüket az ő hadvezéri zsenialitásának köszönhetők. Holott a rideg valóság: fontos pozíciókat töltött be ugyan, de hadvezér sohasem volt, s a felemlegetett győzelmeket sem ő aratta. A számlájára írt egyéb tettek valóban megtörténtek, de többségében nem vele. S a „haza megmentőjének” jutalma a számkivetés lett, mert hitelt adtak titkára rágalmainak.

A „súlyosan megsértett” hősnek Velence védőszentje, Szent Márk siet vigasztalására: felmentettek téged, „s bármi szoros nyomozás se vetett tereád soha árnyat”, „felmentetni eképp szebb dics vala néked, mint így vádoltatni gyalázat...” S ezzel a Marcello életét és tetteit Janusnak elmondó Pallas Athéné lényegében be is fejezi a panegyricus érdemi részét. „Teve ő ezután is sok jeleset még. Ám ezeket tudod is a saját emlékezetedből, Mert hiszen épp ezidétt hozza tégedet Ausoniába Szent helikoni tüzed földjéről Pannoniának”.

Ez a hexameterben írt védőügyvédi mű tipikus humanista „opus rethoricum”. Művészi eszközei: a méltóságosan deklamáló hangvétel, a laza szerkesztésmód, a szigorú időrendet követő elbeszélés folyamát minduntalan megállító kitérések, kisebb-nagyobb, klasszikus ihletű orációk, allegóriák, mitológiai példázatok és utalások, antik irodalmi reminiscenciák és a különböző stilisztikai alakzatok mind a korabeli humanista poézis kelléktárából valók. S Janus mindezeket némi egyéni leleménnyel fűszerezve, jobb ügyszó méltó színvonalon használta fel. Azonban nála is törvényszerűen kiütköznek a társadalmi fogantatását és funkcióját tekintve eredendően torz panegyricus műfaj művészi szervi hibái: a hamis pátoz, a terjengősség, az üres szócséplés, komoly mondanivaló híján a mitológia és a retorikus elemek céltalan túlhalmozása stb. Ő különben sem volt epikus alkatú költő, epikai erények csak egyes részletekben csillannak meg. Megragadó például a háború tépte Itália bemutatása és néhány harcleírása, valamint a mellékszereplőkről adott, az epigrammaíróktól idéző, éles körvonalú, villanásnyi arc- és jellemképei. Ma már nehezen élvezhető, nem több egy letűnt kor, erkölcs és ízlés irodalmi dokumentumánál. A humanisták azonban nagyra becsülték, a panegyricus műfaj legjobb darabjai közt tartották számon.

Legnagyobb becsvágygal és szeretettel írt panegyricusa a Guarino-dicsének. Mondhatni egész életében dolgozott, simított rajta. Első, rövidebb változata 1453—54-ben még Ferrarában készült, s ezt — a jelek szerint — Padovában valamelyest átdolgozta vagy kibővítette. Jelenleg ismert, végső formáját azonban 1465—69 között Magyarországon kapta.

A Guarino-dicsének ugyanazzal a költői módszerrel, claudianusi technikával és toposzokkal készült, ugyanabban a retorikus szellemben, hangvétellel, és részben hibákkal, mint a Marcello-panegyricus. A lényegi különbség a tematikában mutatkozik meg: hőse nem bukott trónkövetelő vagy kegyvesztett „hadvezér”, hanem humanista iskolamester, az új, polgári műveltség apostola, szorgos, fáradhatatlan munkása, kinek keze alól évtizedek folyamán híres humanista tudósok és poéták légiója került ki, s köztük a panegyricus szerzője is. Janus élete végéig hálás volt öreg mesterének, hogy őt, a kis „barbárt” kézen fogta, az új világ szellemi forrásaihoz vezette és előtte „feltárta a Helikont”. Szemében Guarino és humanizmus egyet jelentett, ezért Guarino dicsérete egyben a humanizmus dicsérete is. Műve a reneszánsz

művészbiográfiákkal rokon, melyek sorát Boccaccio nyitotta meg Dante-életrajzával.

A panegyricus műfaj követelményei, szabályai szerint tárgyalja Guarino da Verona életét, részletesen, aprólékosan, kitűnően informálva, s a kötelező retorikus sallangokkal, túlzásokkal, mitológiával stb. sem fukarkodva. A meseter — joggal — eszménnyé nemesül. Még olyan apróbb emberi hibái sincsenek, mint mondjuk a pénzéhség, melyet az epigrammaíró Janus örökített ránk: Guarino az ő hozzá írt epigrammáját legszívesebben soronként felváltaná csengő aranyforintokra . . . Hosszú életpályája (1373—1460) egybeesett a humanizmus hőskorával, mikor — Janus szavaival élve — még az alvilágban is tudták és ujjongták a két nemzet — a görög és latin — nagy szellemei: „Uj kor hajnala virrad, mert hisz a régi világ tudománya felelede ismét!” Guarino e hőskor pionírjainak élvonalába tartozott, kik az ezeréves közepkorban „földre tiport tudományt” felemelték, s az embert „szívben, beszédben emberré válnia tanították”. S Guarino életének, munkásságának, ferrarai iskolájának, tanítási módszerének, tananyagának, elveinek előadásával, megéneklésével Janus nemcsak megbízható, forrásértékű kordokumentumot hagyott az utókorra, hanem e hősi korszak észak-itáliai humanizmusának konzseniális költői apoteózisát is. Ezért vált életművének legismertebb, legtöbbször kiadott, reprezentatív darabjává, világhírének megalapozójává.

A híres Guarino-tanítványokat méltató részben önmagát is megörökíti:

Jó sorsom küldött hozzád még zsnege koromban
Pannoniának azon részéről, merre a Dráva
Átszeli lágyan a zsiros szántóföldeket és már
Árját s régi nevét a Dunába veszíteni készül.

És költői hitvallását: azért fogja az utókor a legnagyobb és leghíresebb tanítványok sorában emlegetni:

Mert én hívom először a Pó mellől a Dunához
Phoebus Apollót és Mnemosyne leányait. . .
.....
Eljön majd az idő, mikor, érett férfi, merészen
Gyilkos harcokat énekelek, nagy hős Hunyadinknak
Hadviseléseit, azt, hogy a vad törököt milyen ádáz
Öldökléssel pusztította, a holttetemekkel
Mély árkok teltek meg, tudja a Hebrus, a véres,
Tudja Paeonia síkja, ahol villognak a csontok
És Rhodope közepén a jeges hóban taposott út.

Az itt beigért, Hunyadi János ún. hosszú hadjáratát megénekelő epikai mű azonban csak ígéret maradt, hacsak az elkallódott Annales, melyet Zsám-boki János állítólag a XVI. század közepe táján még látott és olvasott, nem az.

Padovai tartózkodásával, bár a Guarino-dicséneken itthon is simítgatott, epiko-panegyricus költészete lényegében le is zárult. „Szítja vagy oltja a lángelmét e hely, érzik a versen — írta egyik hazai epigrammájában — Benne a dalban az ég, amely alatt született.” Korai epigrammáiból és panegyricusai-ból a polgári Itália ege tükröződik, s ennek búcsút mondva, életkörülményei és élményei változtával Magyarország feudális ege alatt költészete is átváltott, s fő műfaja a monumentális epigramma, s ezzel egy ideig párhuzamosan, majd pedig kizárólagosan az elégia lett.

Epigrammaköltészete, mely a ferrarai években kulminált, miként már Padovában, úgy itthon is megcsappant, és belső arányaiban erősen megváltozott. Ferrarában főként a Martialis ihlette szatirikus és a Beccadelli-féle erotikus válfajokat művelte nagy szeretettel és eredménnyel. A pécsi püspök — egy alkalmat kivéve — már nem írt erotikus epigrammákat. Szatirikusat is eléggé csekély számban. Egy-két politikai célzatút: pl. udvari költő minőségében a magyar koronát Mátyásnak kiszolgáltatni nem akaró Frigyes császár ellen, s néhány magánjellegűt, melyekben egy Antal nevezetű papot, illetve püspöki helynökét, Huendler Vitust csipkedi, illetve barátját, Galeotto Marziót ugratja.

Egy alkalommal azonban az egykori félelmetes szatirikus és erotikus epigrammaíró régi ragyogásában támadt fel, mégpedig egy mesterien megszerkesztett epigramma bokorral, melynek szenvedő hőse II. Pál pápa, kinek beiktatásán — 1465-ben — Mátyás király követeként Janus mondta az üdvözlő beszédet, sőt egy dicsőítő epigrammával is tisztelgett színe előtt. A pápa azonban, nem tudni miért, megneheztelt rá, s Budára küldött követe, Girolamo Lando krétai érsek révén Mátyás királynál befeketítette. Janus a pápai követet Galeottóhoz írt, szellemes levélben gúnyolta ki, a pápát pedig öt epigrammával. Ezek közül egy II. Pál furcsa életmódján (nappal aludt és éjjel tartotta a fogadásokat) élcelődik. (Ep. I. 224.) A ciklussá kiképzett másik négy már jóval lúgosabb:

Róma, ne vizsgálgasd, hogy a szentatya férfi-e, vagy sem;

Lánya, ki rája ütött, hirdeti férfinemét.

(Ep. I. 52. — Berczeli A. Károly fordítása.)

A következő kettőben is a keresztény hívők Istentől rendelt apjának (pápa = apa, atya) természetes apaságát, illetve a szójátékot tovább variálva, a szentatya atyaságát veszi célba: II. Pál szentnek nem szent, ám kétségtelen, hogy atya; mivel lánya és teméntelen aranya van, szentatyának nem nevezhető, — csak boldog atyának... (Ep. I. 53—54.) A csattanók csattanója a záró epigramma. Ebben mindent a visszájára fordít, hogy annál nagyobbat üssön. S nem II. Pálhoz, hanem Szent Péterhez, az első római pápához fordulva, álszent szemforgatással feleleveníti a magát férfinak álcázó és az úrnapi kör-

meneten fiúgyermeket világra pottyantó Johanna papissa csiklandós anti-klerikális legendáját:

Róma azóta az ily csapdától félve sokáig,
 Jól megnézte, mit a pápa ruhája takar.
 Senki a mennyei üdv kulcsát nem kapta kezébe
 Addig, ameddig nem tűnt ki: heréje van-é?
 Kérdem, mért lehetett e szokást elhagyni korunkban?
 Hím-voltának előbb adja jelét a jelölt!
 (Ep. I. 58. — Gáspár Endre fordítása.)

Ez a remekbe készült, vitriolos epigrammaciklus a Guarino-panegyricus mellett Janusnak talán a legnagyobb karriert befutott alkotása. Bekerült a leghíresebb antiklerikális gyűjteményekbe. A nagy lengyel reneszánsz-költő, Jan Kochanowski lengyelre fordította és versei közé bekebelezte. Ludwig Pastor a pápák történetének múlt századbéli írója II. Pált a „rákent rágalmak” alól tisztázni igyekszik, s ennek során Janust is, kit történetírónak gondol, felháborodott hangon próbálja cáfolni. Hátha még tudta volna, hogy ez a „Historiker” az anyaszentegyház püspöke volt!

Monumentális epigrammái — nincs több két tucatnyinál — zömükben meg sem közelítik ezt a magas színvonalat. Elsősorban Mátyás királyt, Hunyadi Jánost és nagybátyját, Vitéz Jánost dicsőítik a humanista udvari poézis fordulataival, sablonjaival. Például az ifjú királynő nevében hívja vissza a háborúból Mátyást, nagyságát és győzelmét ünnepli. Az Itáliában írt monumentális epigrammák szerves folytatásai, színvonalas rutinversek.

A lírai foganásúak már jóval sikerültebbek. Ezekben önmagát adja, s a közvetlen, belső személyi érdekelttség hevülete az epigrammát lírai verssé gazdagítja. A római követjárásról visszatért Kosztolányi Györgyöt verssel hívja meg, melynek minden sorát átfűti Itália utáni mély nosztalgiája:

Mit láttál odalent? Mi világ van? Merre utaztál?
 Mondd el a városokat, mondd el az embereket!
 Ó, ha a léha remény nem játszik szomju szivemmel,
 Benned egész Rómát zárja magába karom.
 (Ep. I. 140. — Vas István fordítása.)

Az 1466 márciusában Pécsen írt Egy dunántúli mandulafára című pedig már epigramma formába sűrített elégia:

Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
 Hósi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
 Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
 Nemhogy a pannon-föld északi hús rögein.

S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
 Ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!
 Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
 Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?

(Ep. I. 28. — Weöres Sándor fordítása.)

A vers apropója, külső ihletője egy meglepő, szokatlan természeti tüemény: a Mecsek déli lejtőjén, tán a pécsi püspöki kertben, tél idején virágba borult mandulafa. A nem mindennapi látvány megragadja, a fácska friss, üde szépsége s a reménytelen virágbontás meghökkentő merészsége szíven üti. Nyomban magára, saját sorsára gondol. A látottat jelképeknek érzi: ő, igen ő ez a dunántúli mandulafa. Korán nyitott ki, virágai a pannon télben halálra vannak ítélve. . . Ez a közvetlenül ki nem mondott mondanivaló az epigramma tulajdonképpeni, belső ihletője.

Egy humanista poétának mindez még kevés. Hogy vérbeli tudós poéma születésék, a külső és belső valóságélmény mellé társul harmadiknak az antikvitás, a vers szöttesébe gazdagon szöve a mitológia aranyszálait. S az antikvitás bűvöletében a mecseki mandulafácska a Hesperidák kertjének legendás, aranyalmát termő fájává szépül. S ilyet nem látott „hősi Ulyesses sem Alkinoos szigetén” — halljuk a Homéroszt fordító költő olvasmány-reminiszecenciáját. S végül mi más lehetne, mint az ovidiusi mitológikus Phyllis, a monda szomorú sorsú királylánya, ki bánatában, mivel jegyesét, Demophoónt reménytelenül, hiába várta, öngyilkos lett, s a kegyesistenek mandulafává változtatták. Az egykorú értő, a candidus lector legérzékenyebben épp erre a tudós leleményre, az inventio poetica-ra rezonált, ezen mérve le a poeta doctus nagyszerűségét, illetve silányságát.

A látott valóság, a mögéje sűrített jelképiségs a velük együtt lélegző antikvitás, mitológiai példázat humanista „szentháromsága” felbonthatatlan egységbe ötvöződik, magas költői, művészi feszültséget teremt. A vers azért tudja oly megkapó erővel, oly intenzíven sugározni máig a bukott, beteg ember, a feudális Magyarországra korán érkezett reneszánsz-költő tragédiáját.

Janus életének magyarországi alakulása: a háttérbe szorítottság, a betegeskedés s a társtalanság kiváltotta befelé fordulás, és az ezzel járó személyes érdekű költői mondanivaló líraisága, mely már egyes epigrammáin is átüt, az elégia-formában találta meg méltó kifejező eszközét.

Az elégiát már az antik írók is használták személyesebb, líraibb élményeik költői kifejezésére, s erre a célra ajánlotta a humanista poétika is, bár eléggé tágan értelmezve e műfajba sorolt minden szubjektívebb hangú, az epigrammánál hosszabb, disztichonokban írt költeményt. Janus e műfaj szabályait és gyakorlatát már Guarino iskolájában elsajátította. A ferrarai zsengek közé tartozik például az 1451 táján Perinushoz írt elégia. E nemű kísérletei padovai korszakában megsokasodtak. Legtöbbjük azonban komolyabb lírai mondani-

való, mélyebb megrendültség híján nem több ügyes rögtönzésnél vagy versgyakorlatnál. Például mikor a lába fájt, elégiával fordult gyógyulásért a költők istenéhez, Apollóhoz. (Eleg. II. 12.) A padovai lóversenyen szerencsétlenül járt lovast, Racacinust meg elégikus threnosszal (siratóvers) siratta el. (Eleg. I. 15.) Hasonlót már írt korábban is: V. Miklós pápa anyjának elhalálózásakor.

Hazai elégia-költészete, ami a külsőségeket, a retorikus költői eszközöket, a téma megfogását és felfogását, valamint az egyes motívumokat illeti, egyenes folytatása a padovainak. A lényeges különbség a hazaiak többsége javára a belülről jövő, valóban személyes érdekű mondanivaló, a kicsiszolt elégia-formának egyedül értelmet adó lírai tartalom. Korábbi mintája inkább Propertius volt, az itthon írtaknál tudatosan és stilszerűen a legnagyobb római elégikust, Ovidiust választotta, ki Tomiba száműzve, távol szeretett Rómájától, emberi elesettségét, magányát, társtalanságát panaszolta és Itália utáni nosztalgiáját énekelte.

Az itthon írtakból ránk maradt 13 elégia (1386 sor) híven tükrözi hazai sorsának alakulását, emberi és költői fejlődését. Az elsők még nem mélyről fakadtak, töretlen folytatásai a közepesnél valamivel magasabb művészi szintet elért padovai gyakorlatának. A lázbeteg Janus a táborozó Balázsnak címűt (Eleg. I. 3.) hazatérése után két hónappal, 1458 szeptemberében írta, midőn Hunyadi Mátyást kísérve táborba szállt a török ellen, s ott ágynak esett. Az ekkor először jelentkezett, majd mind súlyosabbá váló betegsége, mely későbbi elégiáinak szinte központi témája, ihletője lett, még nem komorította el a 24 esztendőös váradi kanonok és újdonsült kancelláriai tisztviselő lelkivilágát. Csupán az alkalmat adta meg, hogy egy régebbi elégiájának sémájára (Eleg. II. 3.) a retorikai ellentétezés szabályai szerint a katonacélet szépségeivel szembeállítva énekelje meg sajnálatos betegeskedését, mely miatt egy pompásnak ígérkező csetepatéből, illetve a tábori élet vigasságaiból kimaradt. Majd meg egy vidám mulatsággal végződött hajtóvadászatot örökített meg. (Eleg. I. 5.) A nyárdél egén ragyogó üstökös című szép elégiában (Eleg. I. 4.), melyben először jelentkezik nála az ezoterikus tematika, a már komoly szerepet játszó közéleti személyiség hangja szólal meg:

Kínzott földünkön veled újra viruljon a béke,
 Zárja be végképpen Janus a fegyvereit.
 Minden népnek hozz virulást és tiszta szerencsét,
 Mégis főképpen Pannoniára tekints:
 Űzd a nyilas törököt mind Hellespontuson által,
 Kit most hűtelenül hoz mifelénk a Duna.
 Tiszteljék a királyt az urak, s a király velük együtt
 Kormányozza szívét, jóra vezesse honát.
 Így léssz legnemesebb a rózsá-világu tüzek közt
 S lángot-ölő habokat már sose éj nyugodtan.

(Weöres Sándor fordítása)

Egy olasz iskolamester propagandaversére, melyben az Mátyás királyt a török elleni harcra buzdította, elégia köntösébe öltöztetett hasonló propaganda-verssel válaszolt. (Eleg. I. 8.) Kitűnően felépített opus rethoricum, verses diplomáciai episztoła, ellátva a humanista retorikus poézis kötelező kellékeivel.

Még anyja halála (1463) sem tudta a rétor-költőben a lírikust teljességgel felszabadítani. Gondolatokban gazdag siratóversében a ragyogóan kiképzett retorikai páncélzat, a threnos-műfaj szabályaihoz való görcsös ragaszkodás a valóban mély megrendültséget elmerevíti (Eleg. I. 6.). De még így is maradandó költői emléket állított az anyai és gyermeki szeretetnek. S Vitéz Borbála az első anya Magyarországon, kit költőfia — legalább halálában — megénekelt.

Súlyosbodó betegsége és a halálfélelem azonban lírikussá érlelték. 1464 októberében megint a táborban lobbant fel tüdőbaja. 1458-ban hasonló helyzetben még csak mesterkéltnél lírai helyzetdala futotta. Most sem tagadta meg retorikus költői eszményeit: a kiindulópontul vett alapséma Mars és Minerva, illetve a katona és a költő egymást kizáró szembeállítás, a humanisták közkezen forgó patronja volt. S az inventio poetica követelményeinek is eleget téve nekifutásul az emberi szenvedések okát, Prométheusztátkozza, és ovidiusi reminiscenciákkal feleleveníti az aranykört, melyben az ember még nem ismerte a szenvedést. Betegségének leírásával kezd emelkedni a vers, a harmincéves költő perbe száll a sorssal: egy kisebb lírai orációval könyörög ifjú életéért, élni szeretne, hisz oly szép, sokat ígérő az élet, nagy feladatok várnak rá, dalai még szárnyra se keltek, sok a be nem fejezett, csonkán maradt verse, meg az olyan, mely végső simításra vár még. De hasztalan minden:

Hasztalan esdeklek, nem fog megszánni a zordon
 Atropos, és szavaim messze sodorja a szél.
 Érzem, mint közelít az a végső pont, hol e testből,
 Napjai fogytával, lelkem is elmenekül.
 Ó, kéklő égbolt, ó, dombok s zöldfüvű rétek!
 Ó, kristálypatakok s zöldbe borult ligetek!
 Együtt távozom innen az édes napsugarakkal
 S mit hagyok emlékül? Jaj, csak a puszta nevem!

S megható búcsúzását testamentumával zárja:

Drága barátaim, ott ássátok nékem a sírt, hol
 Harmatgyöngyöktől csillog a zöld s buja fű,
 Dúslombú erdők s a kies rónák közepette,
 Hol nimfák járják ünnepi táncaikat,
 Ott, hol a lány szellőfuvalom csupa balzsamos illat
 És a dalosmadarak bús dala zeng epedőn.
 S hogy ne boruljon mély feledés rám néma síromban,
 Azt akarom, hogy e vers álljon a sírkövemen:

Itt nyugszik Janus, kivel ősi Dunánkhoz először
 Jöttek a szent Helikon zöldkoszorús szüzei.
 Ezt a dicsőséget, ó, hagyd meg a holtnak, Irigység;
 Rosszakarat, kíméld hült porait legalább.

(Eleg. I. 10. — Kálnoky László fordítása)

Az élet, a természet és a kultúra iránti szeretetet árasztó elégia, mely a nemesebb veretű humanista retorika és az őszintén átérzett humanista lírai mondanivaló szerencsés frigyének gyümölcse, Janus életművének ha nem is legmélyebb, de minden bizonnyal egyik legcsillogóbb és időtálló alkotása.

A legmélyebbek, alig öt darab, 1466–1468 között, az Egy dunántúli mandulafára édestestvéreiként születtek. A nagybeteg és politikailag talaját vesztett költő a lét és nemlét kérdésein gyötrődött. Homérosz Iliászában is jellemző módon az élet mulandóságát példázó híres „falevél-hasonlat” ragadta meg. Egyre behatóbban foglalkozott az asztrológiával és a panteista újplatonikus filozófiával. Magáévá tette ezt az idealista tant, mely szerint csak a lélek, a szellem jó, az anyag, a test rossz, amannak börtöne. S filozófikus versében (Saját lelkéhez. Eleg. I. 12.) ragyogó szellemének és roncsolt testének dilemmáját oldozgatja szenvedés nélkül, pesszimiztikusan:

Jobbá nem teheted, hagyd árva-magára e testet
 S szállj ki belőle, suhanj, vissza a csillagokig.
 S míg odafönn ezer éveken át tisztulni igyekszel,
 Messze kerüld, ha bolyongsz, a feledés folyamát.
 Bús feledékenység ne merítsen a hajdani gondba,
 Rég levetett béklyót újra magadra ne végy.
 És ha a mostoha végzet űz ide vissza a földre,
 Csak nyomorult ember, csak ez az egy sohse légy.
 Inkább méh, aki jószagu mézet gyűjthet a réten,
 Hattyú légy, ki dalát zengeti néma tavon.
 Tengeren, erdőkben rejtőzz, csak tudjad örökké:
 Sziklákából született hajdan az emberi test.

(Vas István fordítása.)

1468 őszén nagy áradások pusztítottak, s ezt megelőzően egy hatalmas üstökös jelent meg, melynek széles körű irodalma támadt Európa-szerte, árvizeket, dögvészt, a török veszedelem rémét és a világ végét jóslgatva. Janus Az árvízhez című elégiájában (Eleg. I. 13.) a saját pusztulásának ígézetében, fanatikus ezoterizmusával szintén az üstökös megjelenésével hozza az árvizet okozati kapcsolatba, és az egész világ pusztulásának, egy új vízözönnek vízióját vetíti fel. Irodalmi ihletője, részben mintája Ovidius Deucalion és Pyrrhája volt. A jelen világnak el kell pusztulnia, s csak azután jó az újjászületés, melynek ő lesz az új Deucalionja, az egyik „hajnali magva”.

Utolsó ismert elégiája szintén allegória, ugyancsak 1468-ból. (A roskadozó gyümölcsfa. Eleg. I. 14.) Mintája az akkoriban Ovidiusnak tulajdonított Nux (A diófa) című vers. Janusnál ugyanaz a téma, egy gyümölcsei alatt roskadozó fa, saját költői sorsának szimbólumává nő, azzal a keserű kicsengéssel: hát érdemes volt? Nem jobb a meddőknek? Az Egy dunántúli mandulafára problematikája tért vissza új változatban, fáradtabban, kisebb művészi sugalmazó erővel. S az elégiáíró, a lírikus ezzel a költői hivatástudatában is megrendült, fáradt akkorddal el is hallgatott.

Végezetül nem árt újra felidézni itthon írt, emlékezetes verssorait: „Szítja vagy oltja a lángelmét a hely, érzik a versen. Benne a dalban az ég, amely alatt született”. Elméje lángját a polgári, humanista Itália szította fel, lobbantotta magasra: ott született költővé és lett humanista poétává. Már mint kész, elismert költő tért meg hazájába, jelentős, gazdag oeuvre-rel a háta mögött. S e hely a „lángelmét” nem oltotta, sőt tovább szította: itt, e „barbár föld” feudális ege alatt ért a ferrarai iskola nagy tehetségű humanista poétája nagy költővé.

Hazai termése mennyiségileg össze sem hasonlítható az itálieival. Ott az iskola, a konviktus, a humanista környezet, a pezsgő kulturális élet, a mecénások s az értő közönség tapsa ösztönözte, és az élet minden apró rezdülése, kis és nagy élménye írásra hangolta. Ő meg ontotta a hősi verset és a disztichonokat, hol frissen, szellemesen sziporkázva, hol meg méltóságos, antik veretű retorikával; de mindig könnyedén, szinte túl könnyedén. Akad közöttük nem egy nagyszerű ciklus vagy költemény, de egészüket tekintve, fiatalkori verseiben sok a csináltság, az utánérzés, ritkán érezhető a nagyköltészet sodra, izzása, embermelege. Fogadásukban nagyobb szerepet kapott a tanultság és az értelem, mint az érzelem és a szenvedély.

Itthon ritkábban szólalt meg: „egyrészt másirányú elfoglaltságaim miatt, másrészt pedig, mert ebben a mi barbár országunkban sem a szükséges könyvek nem álltak rendelkezésemre, sem tapsoló közönség nem akadt, amely munkára ösztönzött volna”. Könnyű ihlete kezdetben még nem hagyta cserben, csak alkalom kellett vagy megbízatás, s ez az udvari étellel néha-néha adódott, máris készen állt a rutin-vers vagy az opus rethoricum. De jöttek a megpróbáltatás napjai: anyja halála, a háttérbe szorítottság, a magány, a gyógyíthatatlan, kínzó betegség s a melle „csontboltján irgalmatlan sarkával rugdosó két halál”. Az élet nyers valósága nyújtotta az alkalmat, adta a megbízatást a versírásra: Janust a mélyebb ihlet emésztő kényszere szólaltatta meg. S a mélyebb ihlet szorításában hazai földünkön a reneszánsz-humanista líra megszületett.

Gerézdi Rabán